

ÚJ UTAK A NYELVTÖRTÉNETI ANYAGOK FELDOLGOZÁSÁBAN

FAZAKAS EMESE

Több éve arra keresem a választ, milyen körülmények között használták a XV–XVIII. században az igekötőket, miért éppen azokhoz az igékhez kapcsolódtak az igekötők, amelyekhez kapcsolódtak, illetve időben miért cserélték fel egyes igék igekötőit, miközben jelentésük változatlan maradt. Ezen kérdések megválaszolására kognitív szempontokat használok, mert meggyőződésem szerint ezen szempontok bevezetése választ adhat az általam feltett kérdésekre.

1. A kognitív grammatika alaptételei

A kognitív nyelvészek a nyelvet a kommunikáció felől közelítik meg, de fontosabbnak tartják hangsúlyozni, hogy a nyelv elsősorban az embernek a világról alkotott felfogását tükrözi, s ez nagymértékben meghatározza viselkedésünket is. A nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal, és ezek a folyamatok a nyelvben is tükröződnek (Szilágyi 1996: 7). Éppen ezért a nyelv megértésének a kulcsa a megismerés folyamainak megismerésében rejlik. Günter Radden (1991: 1–3) a következőképpen magyarázza a kognitív nyelvészet létjogosultságát: „Az emberi gondolkodás különbözik a logikus gondolkodástól, az emberi érzékelés különbözik a fizikai valóságtól, és az emberi nyelv különbözik a formális leírástól. [...] Az utóbbi tizenöt év kognitív nyelvészeti kutatásai mutatják, hogy a természetes nyelv nem annyira önkényes, mint ahogy Saussure óta a legtöbb nyelvész tartja. A nyelv struktúrájának átfogó területeiről derült ki, hogy megismerési jelrendszerünkön alapszik és ésszerűen magyarázható. A kognitív nyelvészek nyelvszemlélete sokkal közelebb áll a naiv beszélők népi szemléletmódjához. [...] számukra a nyelv nem önálló életet élő tetszőleges szimbólumok elvont rendszere, hanem nagyon is értelemmel telített része életünknek, kultúrájunknak, tapasztalatainknak és érzelmeinknek.” Nyilvánvaló, hogy a kognitív nyelvészet elsősorban a jelentésre összpontosít, a nyelvi elemek jelentéshordozó jellegére. De ez távolról sem azt jelenti, hogy a szemantikai kutatás kerül előtérbe.

A kortárs nyelvészeti elméletekkel ellentétben, a kognitív modell kimondja, hogy a nyelv **nem zárt rendszer és nem írható le a megismerési folyamatokra való lényeges utalások** mellőzésével. A grammatikai struktúrát természeténél fogva **szimbolikusnak** tartja, így megengedi a fogalom szimbolikussá tételét és strukturálódását, ezzel is tagadva a nyelvtan és a szemantika különválasztásának a szükségességét. A szókészlet, a morfológia és a szintaxis szimbolikus struktúrák kontinuumát alkotják, amelyek ugyan bizonyos paraméterek függvényében különbözhetnek, de csak önkényesen választhatók szét különálló komponensekre (Langacker 1987: 3). Jackendoff (1985/1993, idézi Szende 1996: 132) a jelentés és a grammatikai szerkezet különválasztásának fölösle-

gességét azzal is magyarázza, hogy a grammatikai rendszer nem lenne elsajátítható, ha nem lenne meg ez a szoros kapcsolat.

A kognitív grammatika, amely a nyelvészetben eddig alkalmazott dichotómiákat sem ismeri el, nemcsak a szókészlet, a morfológia és a szintaxis különválasztását tartja értelmetlennek, hanem a szemantika és a pragmatika megkülönböztetését is. Mivel a jelentéshez olyan információk is szorosan hozzátartoznak, amelyek nem nyelvi természetűek, „a nyelvészeti szemantika egyetlen elfogadható felfogása az, amely elkerüli az ilyen hamis dichotómiákat, és következésképpen enciklopédikus természetű” (Langacker 1987: 154). Langacker szerint (1987: 56–96) a nyelvben a szimbolikus egységek dominálnak, és a grammatikai kategóriák is mint szimbolikus egységek jelennek meg. A nyelvi szimbólum azonban „nem egyszerű leképezése, »tükr(özés)» az »objektív« külvilágnak, hanem ott van mögötte a kognitív struktúrák által létrehozott kategorizáció, amely szerint a dolgokat egy-egy fogalom köré soroljuk. A fogalom nem elszigetelt alegysége a gondolkodásnak, hanem legtöbbször csak az adott struktúra (vagy idealizált kognitív modell – ICM) egészében értelmezhető” (Szilágyi 1996: 7). Például az állapotot általában zárt térként értelmezzük. Ezért is mondjuk, hogy vki *szerelembe esett* vagy *kigyógyul a naivságból*. A kognitív nyelvészet éppen ezért több **ikonicitást** fedezett fel a nyelvben, mint ahogy addig feltételezték. „Az ikonikus kapcsolatok esetében a valóságról való felfogásunk tükröződik a nyelvi struktúrában. Így az ikonicitás kitérő érv az önkényesség dogmája ellen, továbbá bizonyítéka a motivációnak a természetes nyelvben. Az ikonicitást főleg a hangszimbolikával és a hangutánzó szavakkal hozzák kapcsolatba. Ennek ellenére elszigetelt szavak nagyon ritkán hangikonikusak. Sokkal valószínűbb, hogy a kompozicionális nyelvi struktúrák tükröznek ikonikus elveket” (Radden 1991: 5–6). Radden kijelentései egy másik kognitív elv felé mutatnak, amely szerint **a nyelvtani elemek jelentéshordozóak**. A nyelvtani elemekben a kognitív iskola jelentést és indokoltságot talál.

Mielőtt azonban a nyelvtani elemek jelentésségére rátérnénk, a kognitív nyelvészet egy másik kulcsfogalmával, a **kategorizációval** kell foglalkoznunk. A kategóriák nem teljesen objektívek és nem találhatók meg „előregyártottan” a világban, hanem csak a világgal való kölcsönhatásunk által léteznek, azáltal, ahogy felfogjuk és tükrözzük őket, illetve ahogy hatunk rájuk (Lakoff 1987: 50). A világ kategóriái nem felelnek meg az eszmei és nyelvi kategóriáknak, mert akkor minden nyelv kategóriái egyformák lennének. A kategóriák nem lehetnek jelen a világban az emberek nélkül, ezeket az emberek alkotják a megismerési folyamatok révén. Amennyiben tanult kategóriákkal rendelkezünk, ezek meghatározzák azt a módot, ahogyan látjuk a világot. Azaz a világot ezeken keresztül kezdjük látni, és ritkán tudunk más látásmódot felfedezni. Ezért furcsa számunkra idegen nyelv tanulásakor, ha az adott nyelv más viszonyokkal fejezi ki magát. Vö. az ang. *born to middle-class parents* (szó szerint: ’középosztálybeli szülőkhöz született’) a magyar *szülőktől született* mondattal. A klasszikus leíró nyelvtan is ugyanilyen helyzetet teremt. Megtanultuk, hogy a nyelvtan azon szabályok összessége, amelyek világgossá teszik számunkra, hogyan alkossunk új szavakat képzők segítségével, vagy hogyan kössük össze a szavakat egymással jelek és ragok segítségével. Ezeket a szabályokat nem lehet leírni anélkül, hogy meghatároznánk azokat a részeket, amelyeket össze kell kötnünk. A leíró nyelvtanban a szavakat és nyelvi elemeket a nyelvi megnyilvánulás folyamán betöltött szerepük szerint osztályozzuk. Ez a funkció alapuló kategorizáció nem tartja fontosnak a nyelvi elemek jelentését. A meghatározások egy része ugyan a jelentésen alapszik, de ezeket nem tartják jellemzőeknek egy

nyelvtani leírásban. A kognitív nyelvtan kategóriáit a kognitív struktúrák határozzák meg. Így a lexikon elválaszthatatlan a grammatikától: a szókészlet és a nyelvtan egy szimbolikus elemeket tartalmazó kontinuumot alkot. „A szókészlethez hasonlóan a nyelvtan is a fogalmi tartalom felépítésére és szimbolizálására hivatott, s ez képi jelleget kölcsönöz neki. Amikor valamely szerkezetet vagy nyelvtani morfémát használunk, egy sajátos képet választunk ki a kigondolt helyzet kommunikatív céllal történő megszerkesztése céljából” (Langacker 1986: 13). Tehát a kognitív grammatika felismerte, hogy a nyelv rendszerszerűségét nem csupán formálisan lehet magyarázni, és hogy a mondatban nem független a jelentéstől, különösen a jelentés metaforikus részétől.

A kognitív grammatikában a *metafora* nem a költői képzelet terméke vagy retorikai díszítőelem, hanem a megismeréshez, a gondolkodáshoz és ezen keresztül a cselekvéshez kapcsolódó elem. Lakoff és Johnson bebizonyította, hogy fogalmi rendszerünk metaforikus. „A fogalmak, amelyek gondolkodásunkat vezérlik, nemcsak az értelemhez tartoznak. Mindennapi cselekedeteinket is vezérlik, a legköznapiabb részletekig menően. Fogalmaink rendszerezik azt, amit érzékelünk, azt, hogy miként boldogulunk a világban, és miként viszonyulunk más emberekhez. Tehát fogalmi rendszerünk központi szerepet játszik a mindennapi realitások meghatározásában. Ha igazunk van abban, hogy fogalmi rendszerünk jórészt metaforikus, akkor a mód, ahogyan gondolkodunk, ahogyan megismerünk valamit, és amit mindennap cselekszünk, igenis összefügg a metaforával” (Lakoff–Johnson 1980: 3).

Ez az elmélet a metaforát nemcsak nyelvi jelenségnek tartja, hanem a gondolkodás fontos részeként tárgyalja. A metafora elsősorban a gondolkodás meg a cselekvés része, és csak másodsorban tartozik a nyelvhez. Az új metaforák nemcsak „igazi, a világban létező” hasonlóságokon alapulnak, hanem a tudatunkban már meglévő konvencionális metaforákon is. Ez azt jelenti, hogy nem valamely dolog jellemzőit használjuk egy másik dolog leírásakor, hanem a második dolog úgy él a tudatunkban, mint aminek a természete az előzőével egyezik. A metaforák lehetővé teszik számunkra, hogy egy tapasztalati területet egy másik segítségével értsünk meg, éppen ezért a megértés tárgyát nem elszigetelt fogalmak, hanem egész tapasztalási területek képezik (Lakoff–Johnson 1980: 117). Éppen ezért válthatja fel olyan könnyen egymást az *alá* és a *le* igeikötő, vagy akár az *el* és a *le*. (Pl. DebrK. 3: ez a ki velagnak bínét *el mossah* – ma: *lemossa*; MünchK. 72: Mikor nap *elnyugot uolna* – ma: *lenyugodott volna*.) Az *el* és a *le* ugyanazt az értékjelentést hordozza számunkra: eltávolodást, és ezen keresztül negativitást fejez ki. Szem előtt kell tartanunk, hogy a metaforikus fogalmak rendszeresen kapcsolódnak a már meglévő metaforikus kifejezésekhez. Ez a rendszerszerűség tesz minket képessé arra, hogy egy fogalom valamely aspektusát egy másik fogalom keresztül értsünk meg. A leírt jelenség szükségszerűen magában foglalja azt a tényt is, hogy minden metafora részben strukturált, azaz a tapasztalt dolognak csak néhány vetületét domborítja ki. Máskülönben a két fogalom egy és ugyanaz lenne. Lakoffék háromfajta metaforát különböztetnek meg (Lakoff–Johnson 1980: 14–97). Abban az esetben, ha egy fogalmat egy másik fogalom segítségével metaforikusan rendszerezünk, *strukturális metaforákról* beszélünk.

Iránymetaforákról akkor van szó, amikor valamely fogalomhoz térbeli irányítótságot (például le–fel, be–ki, elől–hátról stb.) rendelünk. A térbeli irányok meglehetősen szilárd alapot szolgáltatnak arra, hogy irányt jelző kifejezéseken keresztül értsük meg fogalmainkat.

A környezetünket alkotó tárgyakról és anyagokról szerzett tapasztalataink további alapot szolgáltatnak az események, cselekedetek és érzések megértéséhez. Tapasztalatainkat tárgyak és anyagok segítségével értjük meg, s ez lehetővé teszi számunkra, hogy töredékeket válasszunk ki tapasztalatainkból, és ezeket diszkrét entitásokként vagy anyagokként kezeljük. Mihelyt tapasztalatainkról mint entitásokról vagy anyagokról beszélhetünk, hivatkozni is tudunk rájuk, osztályozni, csoportosítani, mérni tudjuk őket, azaz ezáltal gondolkodunk róluk. Éppen úgy, ahogy az ember térbeli tájékozódásának tapasztalata életre kelti az iránymetaforákat, a tárgyakról (különösen a testünkről) alkotott tapasztalatunk alapot szolgáltat az *ontológiai metaforák* nagyon gazdag skálájának létrejöttéhez. Így az eseményekről, cselekedetekről, érzelmekről és gondolatokról mint entitásokról vagy anyagokról tudunk beszélni. Pl. az emlékekről mint forrásról, folyóvízről beszélünk, ha azt mondjuk: *felbukkannak az emlékek*. Vagy szintén folyadékként fogjuk fel az időt, ha a régi *betelik esztendeje* kifejezést használjuk.

A felosztás ellenére a metaforák között szoros kapcsolat áll fenn, és szerves egységet alkotnak. A metaforikus kapcsolatok jelentős szerepet játszanak valamely fogalomnak egyetlen metaforikus felépítésében megjelenő utalások összeecsatolásában, illetve valamely fogalom két vagy több metaforikus struktúrájának összefogásában. Ekkor jönnek létre a *kereszt-metaforikus kapcsolatok*. „Valamely fogalom különböző metaforikus felépítései különböző célokat szolgálnak azáltal, hogy a fogalom különböző aspektusait világítják meg. Ahol a célok átfedik egymást, a metaforák is átfedik egymást, s ennél fogva a kettő koherenciájáról beszélhetünk. A megengedett vegyes metaforák ebbe az átfedésbe tartoznak. Általában a teljes következetesség ritka; míg az összefüggés jellemző” (Lakoff–Johnson 1980: 96). Ez az összetartó „erő” formálja és szervezi *világmodellé* a köznapi nyelv metaforáit. A nyelvbéli világmodell tulajdonképpen az általunk tapasztalt, látott, érzékelt külső világ képe. Nem arról van szó, hogy ilyennek látjuk a világot, hanem hogy ez a nyelvben megnyilvánuló világmodell mutatja, hogyan viszonyulunk a világhoz.

2. A kognitív grammatika és az igekötők vizsgálata

A leíró nyelvtannak látszólag semmi kapcsolata nincs ezekkel a metaforákkal. De csak látszólag. Mert a nyelv által végtelen számú dologról és helyzetről kell beszélünk véges számú grammatikai eszközzel és készlettel. A dolgok száma nagy és a közöttük kialakuló relációk is nagyon változatosak. Közülük azonban csak néhánynak van tulajdonképpen megfelelője a nyelvben. Mivel azonban a többről is beszélünk kell, a nyelv különböző stratégiákat alkalmaz, hogy ezek kifejezésére is képes legyen. Legtipikusabb a konkrét helyzeteknek az elvontra történő alkalmazása. Itt fonódik össze a szintaktika és a szemantika. A leíró szintaktikának nem tárgya a viszonyok jelentés-tana, a klasszikus szemantika pedig nem foglalkozik ezekkel a viszonyokkal. Így az olyan kérdésekkel, hogy mit is jelent a *fel*, *le* igekötő vagy a *-ba/-be* rag, illetve az ezzel jelölt mondattani viszony, milyen helyzetben használjuk vagy éppen melyek azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik használatukat, a szemantika és a mondattan csak most kezdett el foglalkozni. Éppen ezért például a vonzatok esetén eddig a vonzatstruktúrákról sem beszéltek.

Az igekötők kapcsolhatóságának lehetőségeiről Ladányi (1994–1995), a vonzatókérő Komlósi (1992) jelentetett meg részletes tanulmányokat, amelyekben kitértek a szemantikai szelekcióra, de hogy ez a szelekció minek alapján történik, arra nem adtak választ. Ezen írásokat beleértve, az eddigi megközelítések önmagukban nem alkalma-

sak arra, hogy akár az igekötők, akár a vonzatok kérdését, vagy általában a mondattani viszonyokat szemantikailag is értelmezzük. Az a szemlélet, amely szerint az igekötőt vagy a vonzatot az egyes igékhez, esetleg más szófajú szóhoz mint régenshez rendeljük hozzá, és minden igének külön-külön megvan az igekötője és vonzata, szinte lehetlenné teszi, hogy valamiféle szabályszerűséget fedezhessünk fel ezek használatában. Ha pedig az ige lenne az, amelyik meghatározza a hozzá kapcsolódó igekötőt vagy a vonzatot, nem csatlakozhatna egy igéhez több (főleg ellentétes szemantikájú) igekötő, mint ahogy például az *olvas* esetében beszélhetünk *beolvas*, *kiolvas*, *felolvas*, *leolvas*, *átolvas*, *összeolvas*, *elolvas* igekötős igéről. Ha a kérdést a nyelvi világ felől közelítjük meg, kimutathatjuk, hogy sem az igekötők, sem a vonzatok nem véletlenszerűen társulnak az igékkel, hanem a nyelvi észlelés szabályain múlik, hogy melyik igekötőt társítjuk az adott igéhez, illetve vonzatot az igekötős igéhez. Szilágyi (1996) két nagy csoportra osztja ezeket a szabályokat. Beszél a nyelvi világ elemi egységeinek nyelvi észlelését előíró szabályokról, amelynek következtében megnevezzük azokat a dolgokat és jelenségeket, amelyekről beszélni akarunk, valamint a nyelvi világelemek között fennálló, működő viszonyok nyelvi észlelését előíró szabályokról. Ha egy dolog egy bizonyos viszonyban áll egy másik dologgal, a viszonyok észlelésére vonatkozó szabályok lehetővé teszik számunkra, hogy azt a kapcsolatot ne egyedi esetként fogjuk fel, hanem egy valamilyen nagyobb csoportba tartozó viszonyként, amely lehet térbeli, tárgyi, szubsztancia–akcidencia, szubjektum–objektum vagy birtokviszony. Az, hogy melyik viszonyt használjuk egy adott szituációban, attól függ, hogy milyenek észleljük a relációt.

Az igekötők és a vonzatok esetében természetesen a második csoportba sorolt viszonyok a fontosak, mivel mindkét kategória két, nyelvi világbeli dolog között fennálló kapcsolat leképezésére szolgál. Így az, hogy egy mondatban milyen igekötő vagy vonzat járul az igéhez, nem az igétől függ, hanem attól, milyen a viszony nyelvi észlelésének szabálya. Tehát sem az igekötő, sem a vonzat nem grammatikai, hanem elsődlegesen észlelési probléma. A viszony állandó, és ha ezt ismerjük (például a FENN vagy a LENN viszonyt), akkor előre tudjuk, hogy bármivel fogjuk is a mondatban kifejezni (igével, melléknévvvel vagy mással), annak olyan vonzata lesz, amely a nyelvi észlelésünk szempontjából megfelel az adott viszonyt. Így nem kell a beszélőnek minden egyes igéhez külön-külön hozzátanulni az igekötőt vagy a vonzatot, hanem ismerve az adott relációt, tudni fogja, hogy az odaillő nyelvi elemet a nyelvi észlelésnek megfelelően milyen vonzatstruktúrába építi be (Szilágyi 1996: 65–77). Például a BENN viszony esetében az irányhármasságnak megfelelően a magyar beszélőknek a *-ba/-be*, *-ban/-ben* vagy *-ból/-ből* ragok közül kell választaniuk, illetve a *be* igekötőt vagy a *belé*, *benn*, *belől* határozószót kell használniuk. És ez nemcsak a konkrét helyviszonyra érvényes, hanem az elvontabb *eszébe jut*, *belopja magát vkinek a szívébe* esetében is használható. A *leszáll a földre*, *lemegy a tengerpartra*, *lesétál a folyóra*, *lelép a lépcsőről*, *lerohan a hegyről* példákban a vonzat a RAJTA viszonyt villantja fel. Ehhez kapcsolódik az igekötőhasználatból eredő LENN reláció. A *felszáll a földről*, *felmegy a hegyre*, *felszalad a lépcsőn*, *fellép a létrára* ugyanolyan RAJTA viszony jelöl, ellenben ebben az esetben a FENN reláció mutatja a mozgás irányát. Ezen kívül az **értékjelentés** alapján a *le* és a *fel* a negatív, illetve a pozitív pólushoz tartozik, valamint a passzív és az aktív kategóriába sorolható. „Értékjelentésen a szójelentésnek azt az összetevőjét értjük, amelyben kifejeződik a beszélőközösségnek a jel tárgyához (kissé leegy-

szerűsítve pozitív vagy negatív) értékelő viszonyulása [...] Az értékjelentések alapján a nyelvben sajátos kapcsolathálózat alakul ki, mégpedig a *szolidáris értékek vonzásának elve* szerint. Ez azt jelenti, hogy a pozitív jelentésű szavak asszociációszerűen más pozitív jelentésűekkel kapcsolódnak össze, és ugyanígy a negatív jelentésűek más negatív jelentésűekkel. [...] A nyelvi világmodell szerveződése szempontjából fontos tudni, hogy a szolidáris értékek vonzása alapján létrejövő rendszer expanzív jellegű, vagyis határozott tendencia mutatkozik benne arra, hogy a két tömb értékjelentés-oppozícióját minden olyan esetre kiterjessze, ahol két szó komplementárisan találkozik” (Szilágyi 1996: 11–3, kiemelés tőlem – F.E.). Lakoff és Johnson (1980: 132) ezt *én szervezte világnak* (*Me-first orientation*) nevezik, és azért kapcsolódik a FENT-hez a pozitív, a LENT-hez a negatív, mert „az emberek általában függőleges helyzetben cselekszenek, előre néznek és mozognak, idejüket nagyrészt cselekvések végrehajtásával töltik, és önmagukat alapvetően jónak tartják. Ez adja a tapasztalati alapot ahhoz, hogy önmagunkat inkább FENTnek, mint LENTnek, inkább ELŐLnek, mint HÁTULnak, inkább AKTÍVnak, mint PASSZÍVnak, inkább JÓnak, mint ROSSZnak gondoljuk”. Ennek alapján könnyen érthetővé válik, miért kapcsolódik a *le*, illetve a *fel* igekötő az alábbi igékhez: *lefekszik*, *lebetegszik*, *lealacsonyodik*, *lerongyolódik*, *felkel*, *feljavít*, *feltornássza magát* stb.

Régi nyelvi adatokkal dolgozva azonban nem csak arra kell keresnünk a választ, hogy milyen észlelési feltételek határozták meg az egyes igekötőknek a használatát, hanem arra is, hogy például a régi *beesküszik*, *beszentel*-t miért váltotta fel később a *felesküszik*, illetve a *felszentel*. Amikor két dolog közötti viszonyt fejezünk ki, fontos, hogy melyiket választjuk viszonyítási alapul, illetve milyen a mi viszonyunk az adott dolgokhoz. A *beesküszik* és a *beszentel* esetében a valahova, valamilyen közösségbe való bekerülés mozzanata kerül előtérbe, a *felesküszik* és a *felszentel* esetében ez nem szűnik meg, de sokkal fontosabbá válik a csoport, a közösség értékelése, vagyis az a tény, hogy ma ezeket a közösségeket kiváltságosaknak, felsőbbrendűeknek, más csoportokkal összehasonlítva pozitívabbnak érezzük. Mivel a konkrét és a metaforikus kifejezések ugyanazokon az észlelési feltételeken alapulnak, könnyen magyarázhatóvá válik, milyen esetben miért éppen az adott viszonyt jelölünk valamit. Ugyanígy a kognitív grammatika segítségével a változás mértéjére is választ kaphatunk.

3. A diakrónia és a kognitív nyelvészet

A kognitív grammatikusok szerint a tudományos tevékenység alapvető feladata nem a magyarázás, hanem a megértés. A megértésnek viszont nem egyféle leírás kell alapulnia, hiszen az egy szempontra korlátozó leírás nem vezethet a valóság megértéséhez (Bańczerowski 1999: 78). A történeti és a leíró szempontok egyszerre való érvényesítése a minél jobb megértést hivatott szolgálni. Azonban még így sem sikerül mindig megnyugtató választ adni például a változások mértéjére. „Ha az absztrakt sík más területét nézzük – írja Hadrovics (1992: 57) –, szintén megszűnik a tárgyi valóság szemlélete, a körvonalak teljesen elmosódnak, a térviszonyok kifejezésére alakult meghatározók elvesztik konkrét jelentésüket, és sokszor egészen ellentétes jelentésű ragok vagy viszonyszók ugyanannak a tartalomnak a kifejezésére szolgálhatnak. [...] Ugyanez a jelenség tapasztalható az igekötők használatában. Egy ilyen mondatban: »Az orvosságot *megvettem*, dobozából *kivettem*, egy korty vízzel *bevettem*«, az igekötők jelentése világosan elkülönül egymástól, de mihelyt átlépünk az elvont síkra, ezek a jelentéskülönbségek megszűnnek: »A bűnös a bűnét *megvallotta*, *kivallotta*, *bevallotta*«”.

Hadrovics (1992: 360) az igekötők jelentésváltozásait vizsgálva a továbbiakban arra a következtetésre jut, hogy „az elvont síkon az igekötők nagyon szabadon csatlakozhatnak egy-egy igéhez, és teljesen a nyelvfejlődés véttlen játéktól függ, hogy milyen használatban rögződnek meg”. Ha azonban a kognitív nyelvészet felől közelítünk a kérdéshez, világossá válik, hogy mindez nem a nyelvfejlődés véttlen játéka az eredménye, hanem a beszélőknek a dolgokhoz való viszonyában vagy nézőpontjában történt módosulás határozza meg a nyelvbéli változást. Ugyanúgy, ahogy egy helyzetről a szinkroniában többféleképpen is beszélhetünk (pl. *A könyv a váza mögött van* és *A váza a könyv előtt van*), s ez ugyanannak a helyzetnek két külön látásmódját villantja fel, a diakroniában bekövetkező változások nagy része is a nézőpont megváltozásának, a látásmódban bekövetkező változásoknak köszönhető. A XVI. században használt *benyeli az ételt* kifejezésünkben az igekötő az ételnek egy belső térbe való kerülését hangsúlyozza, a mai *lenyeli az ételt* szerkezetben viszont a lefele tartó mozgás domborodik ki.

A változás okait a nyelvtörténeti szakirodalom belső és külső okokra választja szét (vö. csak Benkő 1988), a kognitív grammatika szemlélete szerint nincs szükségünk erre a megkülönböztetésre, hiszen a viszonyok változása a beszélőknek a világ dolgaihoz való viszonyának változásában keresendő, s ezeknek a viszonyoknak a változása tükröződik a változó nyelvben, míg a körülöttünk létező világ alapjában nem változik. Éppen azért nem a nyelven kívüli vagy nyelvbéli okokat kell vizsgálnunk, hanem azoknak a kognitív folyamatoknak a leképezését kell összehasonlítani, amelyek a módosulásokat előidézik.

4. Összegzés

Benkő Loránd (1980: 15) már a kognitív irányzat megjelenése előtt felhívta a figyelmünket arra, hogy a nyelv történetiségének a vizsgálatában a nyelvészet különböző ágait nem lehet elkülöníteni egymástól, hiszen „a morfológiát és a szintaxist sokszor elválaszthatatlan szálak fűzik a fonológiához, a lexikológiához és a szemantikához, melyeknek bizonyos vonatkozásai a nyelvtanba erősen belejátszanak”. Mivel a nyelv elválaszthatatlan a nyelvet beszélőktől, és a nyelvi világmodell nem tanulmányozható a beszélők kognitív folyamatainak a megismerése nélkül, nemcsak a nyelvtan különböző területeinek az egyidejű vizsgálata lehet fontos, hanem azoknak az észlelési folyamatoknak a tanulmányozása is, amelyek segítségével a beszélők felépítik maguknak a nyelvi világot. Ahogyan a modern nyelvészeti irányzatok a XX. század második felében sok tekintetben megtermékenyítőleg hatottak a történeti nyelvtani felfogás továbbfejlődésére, a kognitív nyelvészet is megoldást kínálhat a változások megértéséhez feltéve, ha szem előtt tartjuk: ez sem „isteni igazságú grammatika” (Chomsky 1965), ez sem adhat mindenre választ.

IRODALOM

- Bañcerowski Janusz 1999: A kognitív nyelvészet alapelvei, *Magyar Nyelvőr* **123**, 78–87.
- Benkő Loránd 1980: Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai, in Imre S.–Szathmári I.–Szűts L. szerk.: *A magyar nyelv grammatikája*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **104**, 15–28.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Chomsky, L. Noam 1965: *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Cambridge MA, MIT Press.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Jackendoff, Ray 1985/1993: *Semantics and Cognition*, Cambridge, Massachusetts–London.
- Komlósi András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–527.
- Ladányi Mária 1994–1995: Az igekötők kapcsolhatóságának feltételeiről, *Nyelvtudományi Közlemények* **94**, 45–85.
- Lakoff, George 1987: *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about Mind*, Chicago, University of Chicago Press.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980: *Metaphors We Live By*, Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1986: An Introduction to Cognitive Grammar, *Cognitive Science* **10**, 1–40.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar I. Theoretical Prerequisites*, Stanford, California, Stanford University Press.
- Radden, Günter 1991: The Cognitive Approach to Natural Language, in Korponay Béla–Pelyvás Péter szerk.: *Gleanings in Modern Linguistics*, Debrecen, KLTE, 1–49.
- Szende Tamás 1996: *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban*, Budapest, Custos.
- Szilágyi N. Sándor 1996: *Hogyan teremtünk világot?* Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.